

Voor dit examen zijn maximaal 47 punten te behalen; het examen bestaat uit 16 vragen. Voor elk vraagnummer is aangegeven hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Alledaagse deugden

Primo Levi was een Italiaan van joodse afkomst, die in de Tweede Wereldoorlog werd opgepakt en naar een concentratiekamp gedeporteerd. Hij overleefde de oorlog en het concentratiekamp, doordat hij de omstandigheden snel inschatte en zich daaraan aanpaste. Na zijn terugkeer uit het concentratiekamp wilde hij als schrijver mensen wakker schudden met zijn ervaringen in het concentratiekamp en met verhalen waarin zeer praktische deugden een rol spelen. De socioloog Kees Schuijt baseert een bijdrage aan de waarden- en normendiscussie in Nederland op een boek over Primo Levi's deugden. Schuijt stelt in zijn artikel in NRC Handelsblad een deugdethische benadering voor onder de titel "praktische nieuwe deugden om direct te beoefenen." Uit dit artikel komen de tekstfragmenten in deze opgave.

tekst 1

Het gaat om het juiste woord, het juiste gebaar, de juiste maat in een bepaalde context of bij de oplossing van een bepaald probleem. Deze contextafhankelijkheid biedt voordelen boven een rigide, van bovenaf opgelegde moraal. Deugden worden beoefend van binnenuit en kunnen niet bij wet worden voorgeschreven. (...)

Op deze manier gepresenteerd, vallen deugden zo goed als samen met veelgenoemde en veelgeroemde waarden. Toch verschilt de deugdenbenadering in belangrijke opzichten van haar alternatieven, die terug te vinden zijn in een maatschappelijke discussie over waarden en normen.

bron: NRC Handelsblad van 1 november 2003

- 3p 1 ☐ Waarin onderscheidt de deugdethiek zich van andere ethische benaderingen?

Licht je antwoord zo toe dat duidelijk wordt wat de relatie is tussen deugden enerzijds en waarden en normen anderzijds.

Voor een filosoof staat de ethiek in het algemeen en dus ook de deugdethiek niet los van de andere terreinen van de filosofie. Zo is er voor Aristoteles een duidelijk verband tussen zijn deugdethiek en zijn visie op de menselijke ziel en daarmee een verband tussen ethiek en wat tegenwoordig wel wijsgerige antropologie wordt genoemd.

- 5p 2 ☐ Leg uit hoe Aristoteles' deugdethiek gebaseerd is op het typisch menselijke deel van de ziel.

Geef in je antwoord de opvatting van Aristoteles weer over de driedeling van de menselijke ziel.

Weten wat deugdethiek is, is één ding, iets anders is een deugd ook daadwerkelijk herkennen in het dagelijks leven. Volgens Primo Levi komt het juist hierop aan. De vraag is wanneer men een bepaalde houding, karaktereigenschap of dispositie een deugd kan noemen.

tekst 2

Het belangrijkste kenmerk van deugden is het gevoel voor het juiste evenwicht, niet zwichten voor de verleiding van de overdrijving, het extremisme, de extravagantie. De deugd in het midden is geen uitdrukking die de middelmatigheid of het smaakloze compromis bepleit, maar het altijd moeilijk te verwerven maatgevoel benadrukt. (...)

Praktisch beginnen: hierin ligt vermoedelijk de sleutel voor de overdracht van deze alledaagse deugden. Hierin ligt ook hun maatschappelijke relevantie. Een aantal deugden hoort op school geleerd te worden. (...) Op school ontstaan vriendschappen voor het leven. Maar al deze ethische, praktische en sociale deugden kunnen op alle andere plekken in de samenleving, in het gezin en op het werk, in perskamer en parlement, voorgedaan worden en nagedaan. Leren is afkijken. Er kunnen verhalen bij verteld worden, terwijl er geen regels hoeven te worden geformuleerd voor alle mogelijke handelingen in alle mogelijke situaties. Deze nieuwe deugden passen bij nieuwe, jonge mensen. Ze geven betekenis aan hun dagelijkse leven en kunnen dienen als kompas voor een eigentijdse moraal.

bron: NRC Handelsblad van 1 november 2003

Bovenstaande tekst maakt duidelijk hoe nieuwe deugden kunnen ontstaan en een dispositie als deugd herkend kan worden.

- 2p 3 ☐ Geef aan op welke twee manieren men kan herkennen of het bij een bepaalde dispositie daadwerkelijk om een deugd gaat.

Primo Levi betoogt dat deugdzame handelingen niet bij toeval in het dagelijkse leven voorkomen, maar juist deel uitmaken van een constante levenspraxis.

tekst 3

Kortom, de verbetering van de onderlinge verstandhouding tussen mensen ligt niet besloten in de grootse en meeslepende daden en in de grote, oude deugden, maar in de dagelijkse oefening in kleine deugden. Iedereen die wil, kan er in alle omstandigheden direct mee beginnen.

bron: NRC Handelsblad van 1 november 2003

Met de moderne deugden kan men dus meteen aan de slag. Dit leidt tot de vraag wat er binnen de deugdedthiek nu eigenlijk met 'praxis' wordt bedoeld.

- 2p **4** ☐ Wat wordt er binnen de deugdedthiek onder 'praxis' verstaan?
Licht je antwoord toe met behulp van een voorbeeld.

Uit de geschriften van Primo Levi over zijn ervaringen in het concentratiekamp leidt Schuijt in totaal dertien deugden af, die allemaal praktisch van aard en in het alledaagse leven toepasbaar zijn. Hieronder worden door Schuijt drie van die alledaagse deugden genoemd. "Allereerst is er de deugd: goed kijken en nauwkeurig observeren, bijvoorbeeld hoe de Duitsers de taal verkrachten, waardoor ze hun onschuldige gevangenen vernederden en waardoor het geweld jegens medemensen minder remmingen ondervond.

De tweede deugd sluit hierbij aan: zorgvuldig en precies taalgebruik, weten wanneer je moet zwijgen en wanneer je iets moet zeggen (dit is niet hetzelfde als politiek correct taalgebruik). Taal is wezenlijk voor iemands identiteit. Slordige en vuile taal beledigt en maakt de weg vrij voor geweld. (...)

Vervolgens noemt hij 'dingen in het juiste perspectief zien', kritisch en opnieuw naar zaken durven kijken, niet overdrijven, niet minimaliseren, niet majoreren, niet moraliseren, maar realistisch de werkelijkheid onder ogen zien." (naar NRC Handelsblad van 1 november 2003)

- 3p **5** ☐ Leg uit hoe de deugden 'goed kijken en observeren', 'zorgvuldig en precies taalgebruik' en 'dingen in het juiste perspectief zien' het aristotelische begrip *phronèsis* (verstandigheid) veronderstellen.
Geef in je antwoord aan wat 'phronèsis' is en welke rol 'phronèsis' speelt in de deugdedthiek.

De tijd waarin wij leven verschilt in veel opzichten van het Athene waarin Aristoteles leefde en zijn deugdedthiek ontwikkelde. Daardoor komt de vraag op of een deugdedthiek nog wel past in een tijd als de onze.

tekst 4

Wat nu nog rest, is de vraag of de maatschappelijke condities gunstig of ongunstig zijn voor een deugdenbenadering. De wil tot uitblinken in Aristotelische deugden is in de moderne westerse samenlevingen allang verdrongen door een instrumentele doel-middel-rationaliteit, waarbij het doel vaak alle middelen heiligt. In de belangrijke sociale instituties van economie, politiek en onderwijs is dit zelfs de heersende norm geworden. Een algemeen gevoel voor maat en grenzen lijkt totaal te ontbreken. In dit opzicht is er – empirisch gezien – weinig of geen plaats voor deugden, hoezeer veel mensen er ook in geloven of naar verlangen.

De kleine, alledaagse deugden met hun praktische kanten hebben weliswaar betere kansen, maar zelfs deze, moreel en sociaal gezien, belangrijke gedragsoriëntaties missen een culturele steun. Deugden worden namelijk niet alleen beoefend, maar staan of vallen bij het tonen van goede voorbeelden en bij verhalen waarin ze aan bod komen, zodat nieuwe generaties ze kunnen overnemen.

bron: NRC Handelsblad van 1 november 2003

In tekst 4 lijkt de auteur te suggereren dat de maatschappelijke condities ongunstig zijn voor een deugdedthische benadering, hoewel hij voor de 'kleine alledaagse deugden' wellicht nog enige ruimte lijkt te zien.

- 4p **6** ☐ Vind jij dat in onze tijd de maatschappelijke condities ongunstig of gunstig zijn voor een deugdedthische benadering?
Beargumenteer je antwoord en betrek daarbij twee van de belangrijkste verschillen tussen onze leefwereld en de leefwereld van Aristoteles.

Opgave 2 Rede en gevoel

In de 19e eeuw is de mens opnieuw uitgevonden. Vóór die tijd is het Westerse denken voornamelijk uitgegaan van de rede als de meest specifieke en hoogste menselijke eigenschap.

Sinds Rousseau echter ontstaan er opvattingen die juist de tekortkomingen van het redelijke deel van de mens benadrukken. De Romantiek van de 19e eeuw ontdekt en herwaardeert de passies en hartstochten.

Gustave Flaubert, de schrijver van *Madame Bovary*, is één van de intellectuelen uit de 19e eeuw die zich niet kunnen vinden in gangbare opvattingen van moraal, waarheid en rationaliteit. In de weinig bezielde, systematische toepassing van wat redelijk werd geacht, miste hij bij zijn tijdgenoten oprechtheid en passie voor bijvoorbeeld het goede of de waarheid.

Over het gros van hen schrijft Flaubert bijvoorbeeld:

tekst 5

De middelmaat heeft de Regel lief; ik haat hem. Van de Regel en van alle beperkingen, genootschappen en kasten, van iedere hiërarchie, iedere indeling, iedere kudde heb ik een afschuw die mijn ziel vervult.

bron: Haat is een deugd; een keuze uit Flaubert's correspondentie, Amsterdam, 1979

Als Flaubert gelijk heeft, en ‘middelmatigheid’ bestaat uit het toepassen van regels zonder al te veel na te denken, kun je je afvragen of het stelselmatig zoeken van het juiste midden niet ook hieronder valt. Iemand die dit vindt, zou kunnen zeggen dat de deugdedethiek iets routinematigs heeft en de nodige passie ontbeert.

- 2p 7 ☐ Geef twee redenen waarom het deugdedistisch zoeken van het juiste midden niet als routine kan worden ‘afgehandeld’.

Flaubert verzet zich in dezelfde publicatie ook fel tegen kuddegeest en hypocrisie, en beroept zich op een fijner gevoel voor waarheid en schoonheid dat de alledaagse beleving zou overstijgen. Hij ziet daarbij de rede niet als het hoogste:

“Het is vreemd, hoe hoger je in de schepping komt, hoe gevoeliger de zenuwen worden, dat wil zeggen hoe groter het vermogen om te lijden. Zou lijden en denken een en hetzelfde zijn? Genialiteit is misschien, al met al, niet meer dan een verfijnd soort pijn, dat wil zeggen een vollediger en intenser binnendringen van het object in onze ziel?”

Gustave Flaubert stelt hier hoge eisen aan een aantal menselijke vermogens. Het gaat hem niet alleen om het intellectuele vermogen, maar ook bijvoorbeeld om bevlogenheid en gevoeligheid. Ook was hij intens betrokken bij verschijnselen van zijn tijd. Je kunt hem daarom een hartstochtelijk mens noemen.

- 4p 8 ☐ Beargumenteer waarom de intellectuele deugden het niet zonder een gedreven, innerlijke bezieling kunnen stellen.

Leg daarbij uit welke intellectuele deugd een rol speelt bij het uitoefenen van karakterdeugden.

De Chinese filosoof Mencius (372-289 voor Christus) zei: “gevoelens van goedkeuring en afkeuring zijn het begin van inzicht”. (Mencius, Boek II A.5.)

Het lijkt hier alsof het oordelen uit het gevoel voortkomt, wat niet alleen een nauw verband tussen beide suggereert, maar waardoor ook het gevoel een belangrijke rol krijgt ten opzichte van het – verstandelijk – oordelen.

Hoewel ook bij Kant goedkeuring en afkeuring een belangrijke rol spelen met betrekking tot moraal, mogen deze volgens hem volstrekt niet op gevoelens gebaseerd zijn. Het goedkeuren of afkeuren van een handeling is, anders dan bij Mencius, alleen gebaseerd op rationeel inzicht. Dit inzicht is in principe bereikbaar voor ieder individu, en moet voor elk individu steeds de basis vormen van moreel handelen. De autonomie van het individu speelt hierbij een rol.

- 2p 9 ☐ Leg uit dat bij Kant het individu een autonoom handelend wezen is en hoe deze autonomie verband houdt met de rol die de rede speelt bij moreel handelen.

Naar aanleiding van de Pruisische belegering van Parijs in 1870 schrijft Flaubert over zijn tijdgenoten:

“Ik geloof dat er in Frankrijk geen triester mens dan ik te vinden is. (Alles hangt af van iemands gevoeligheid.) Ik sterf van verdriet, dat is de zuivere waarheid, en pogingen om mij te troosten irriteren me. Wat me pijn doet is 1) de wreedheid van de mensen; 2) de overtuiging dat we een stompzinig tijdperk tegemoet gaan. De mensen zullen utilitaristisch worden, militaristisch, Amerikaans en katholiek, zeer katholiek! U zult het zien! De oorlog met de Pruisen betekent het einde en de vernietiging van de Franse Revolutie.”

Flaubert noemt hier, naast een aantal andere ‘ismen’, het utilisme als een surrogaat-houvast voor mensen die de draad kwijt zijn. Het utilisme beroept zich juist op het gezond verstand en het belang van de gemeenschap. Dit zijn waarden die ook binnen de deugdedethiek gelden. Maar er zijn ook verschillen.

2p **10** ☐ Noem twee punten van kritiek die een deugdedithicus op het utilisme zou hebben.

Flaubert hekelt de domheid van zijn medemensen. Hij ziet bij hen een neiging om zich vast te klampen aan het eerste het beste dat zich aandient en vindt dat het hen schort aan inzicht en oprechtheid. Met die kritische houding heeft hij niet veel vrienden gemaakt, maar toch moet eerlijkheid voor hem van grote waarde geweest zijn.

Je kunt je afvragen of de mensheid sinds de tijd van Flaubert veranderd is. Je kunt in iedere tijd in een situatie terechtkomen waarbij een morele eigenschap als eerlijkheid een wezenlijke rol speelt.

4p **11** ☐ Beargumenteer aan de hand van een actuele situatie of persoonlijke ervaring of eerlijkheid in de zin van oprechtheid volgens jou inderdaad een deugd is. Geef hierbij duidelijk aan wat een deugd is.

Opgave 3 Deugdeethiek en de natuur

Huisdieren kunnen veel voor mensen betekenen. Zij houden ons niet alleen gezelschap, maar we praten tegen ze en soms hebben we de indruk dat ze ons begrijpen. Bij ziekte worden zij naar een arts gebracht en na hun dood wacht hen wellicht een plechtige begrafenis.

In een boekje over het hondenras ‘schnauzers’ worden aan deze honden diverse karaktereigenschappen toegeschreven.

tekst 6

De schnauzer is een taaie, volhardende, bezadigde maar temperamentvolle mensenvriend. Hij houdt van alle mensen ... Hij weet dat hij over een spierstelsel en een gebit beschikt die hem, als het moet, door moeilijke momenten heen kunnen helpen. De schnauzer heeft een zelfbewust karakter.

bron: Johan Gallant, *Schnauzers*

Volgens tekst 6 kunnen schnauzers gezien worden als mensenvrienden. Omgekeerd zeggen we van mensen die veel om dieren geven, dat het dierenvrienden zijn.

Als Aristoteles zich in zijn *Ethica* afvraagt wat vriendschap is, maakt hij een onderscheid in drie soorten vriendschap.

3p **12** ☐ Leg uit welke drie soorten vriendschap er volgens Aristoteles zijn.

Aristoteles onderscheidt in zijn *Ethica* niet alleen verschillende soorten vriendschap, maar geeft ook criteria aan om tot een rangorde van vriendschappen te komen. Bij het bepalen van een rangorde tussen vriendschappen speelt volgens Aristoteles een drietal criteria een rol.

4p **13** ☐ Welke vriendschap zou volgens Aristoteles van een hogere orde kunnen zijn: die tussen mensen onderling of die tussen een mens en een hond?
Behandel beide vriendschappen aan de hand van de drie criteria die Aristoteles geeft om tot een rangorde van vriendschappen te komen.

In tekst 6 worden aan de schnauzer diverse positieve eigenschappen toegeschreven. Zo zou hij taaie, volhardend, temperamentvol en moedig zijn. Een aantal mensen zouden deze de karakterdeugden van de hond noemen. Ook Aristoteles spreekt in verband met zijn deugdenleer vaak over karakterdeugden.

2p **14** ☐ Leg uit waarom volgens Aristoteles aan honden geen karakterdeugden zouden mogen worden toegeschreven.
Geef in je antwoord duidelijk aan wat Aristoteles onder karakterdeugden verstaat.

Een oude controverse in de filosofie betreft de vraag of karaktereigenschappen van de mens worden bepaald door enerzijds zijn natuur of genetische afkomst of anderzijds door zijn cultuur en opvoeding.

Nietzsche (1844-1900) bijvoorbeeld heeft zich intensief bezig gehouden met de relatie tussen natuur en cultuur en de zelfverwerkelijking van de moderne Europese mens. Daarbij formuleert hij een radicale visie op deugden.

3p **15** ☐ Vat Nietzsche de deugden van de mens op in termen van de natuur of in termen van de cultuur?

Geef een argumentatie voor je antwoord en geef tevens aan in hoeverre zelfverwerkelijking van de mens bij Nietzsche zowel overeenkomt als verschilt met zelfverwerkelijking bij Aristoteles.

Tegenwoordig is er door de snelle groei van kennis van het (menselijke) DNA veel aandacht voor de invloed van de genen op de menselijke natuur.

In de toekomst zou gentechnologie ouders in staat kunnen stellen lichamelijke en karaktereigenschappen van een toekomstig kind te kiezen, zoals we nu kiezen voor eigenschappen van bijvoorbeeld honden. Willen we een blond of een donker meisje, zonder aanleg voor erfelijke kwalen, met een hoge intelligentie en met een lichaamsbouw die haar voorbestemt om atlete of balletdanseres te worden? Willen we een assertieve dochter of toch liever een meegaande?

Puur op grond van ontwikkelingen in de genetica zou het in de toekomst mogelijk kunnen worden – nog afgezien van de vraag of het wenselijk of ook verantwoord zou zijn – dit soort wensen van ouders in te willigen.

Aristoteles ziet deugdzaam leven als belangrijkste doel van het menselijk leven. Stel dat ouders in staat zijn bij hun kinderen door genetische manipulatie te kiezen voor een bepaald gewenst karakter.

- 2p **16** ☐ Zouden de gedachten van Aristoteles over deugdzaam leven als het doel van het menselijk leven dan bijgesteld moeten worden?
Geef een argumentatie voor je antwoord.

Einde